

คุณลักษณะและความหมายของตรอก
กรณีศึกษาชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดิน เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

Spatial Characteristics and Meanings of Trok

A Case Study of Trok Sin-Trok Tuek Din Community,

Phra Nakhon District, Bangkok

รับบทความ	17/05/2019
แก้ไขบทความ	26/06/2019
ยอมรับบทความ	28/06/2019

วิสุทธิ์ นุชนาปี

ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Wisut Nuchnabe

Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

wisut.nuchnabe@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาคุณลักษณะและความหมายของ “ตรอก” ในเขตชุมชนเมือง ผ่านกรณีศึกษาชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดิน เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะศึกษาการอยู่อาศัยระดับสังคมของมนุษย์ จากความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนการใช้สอยที่ว่างและองค์ประกอบทางกายภาพของตรอก โดยอาศัยข้อมูลภาคสนามจากการทำแผนที่แสดงการใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะ “ทาง” และ “ที่” ด้วยการบันทึกพฤติกรรมการสัญจรโดยใช้วิธีการสะกดรอย และการบันทึกพฤติกรรมการครอบครองที่ว่างด้วยวิธีการจับภาพชั่วขณะ วิเคราะห์ร่วมกับมโนทัศน์ทางจิตวิทยา สถาปัตยกรรม และการอยู่อาศัยสถาปัตยกรรม ผ่านมิติของผู้ใช้งานตรอก ประกอบด้วยผู้คนที่คุ้นทางและผู้ไม่คุ้นที่คุ้นทาง ผลการศึกษาชี้ให้เห็นถึงประเด็นความแตกต่างของคุณลักษณะและความหมายที่เกิดขึ้นตามระดับความคุ้นเคยของผู้ใช้ตรอก กล่าวคือ ผู้คนที่คุ้นทางจะมีพฤติกรรมการสัญจรเพื่อเข้าถึงพื้นที่และการครอบครองที่ว่างของตรอก ในบริเวณที่มีกายภาพโอบล้อมไปด้วยการอยู่อาศัยหรือพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่อาศัย โดยจะมีลักษณะเป็นพื้นที่ทางสังคมขนาดเล็กที่เชื่อมต่อกันบนเส้นทางในแนวยาว มักจะเกิดตามบริเวณจุดตัดและจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างที่อยู่อาศัยและตรอก ในทางตรงกันข้ามคนไม่คุ้นที่คุ้นทางจะมีพฤติกรรมการสัญจรเพื่อการเข้าถึงพื้นที่ การเคลื่อนผ่านพื้นที่ และการครอบครองที่ว่างของตรอกในบริเวณที่มีความเป็นสาธารณะสูงหรือไม่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่อยู่อาศัย

คำสำคัญ: คุณลักษณะ ความหมาย ตรอก ตรอกศิลป์-ตรอกตึกดิน ชุมชนเมือง

Abstract

This research is a study of spatial characteristics and meaning of alleyways in an urban community, named Trok Sin-Trok Tuek Din Community, located in Phra Nakhon District, Bangkok. It aims to examine the relationship between spatial usages and physical components of the alleyways. Based on field surveys, the research tools include movement and activity tracking maps, plans and sectional diagrams. Grounded in the framework of architectural psychology and dwelling. The research focuses on different types of users, i.e. the insiders and the outsiders. This research concludes that different types of users, in other words, different degrees of familiarity account for different spatial characteristics and meanings of alleys. To illustrate, the insider's movement activities both moving to and occupying alley space, mostly take place around the enclosure areas, either surrounded by private dwellings or interrelated to the inhabitants' living space, thus creating a series of small social interaction spaces along the pathway. These social interactions frequently occur nearby junctions and transition spaces between living space and alleyway. By contrast, the outsiders' movement activities and occupying alley space are evident in more open and public spaces that are unrelated to the living area.

keywords: *spatial characteristics, meanings, alleyway, Trok Sin-Trok Tuek Din, urban community.*

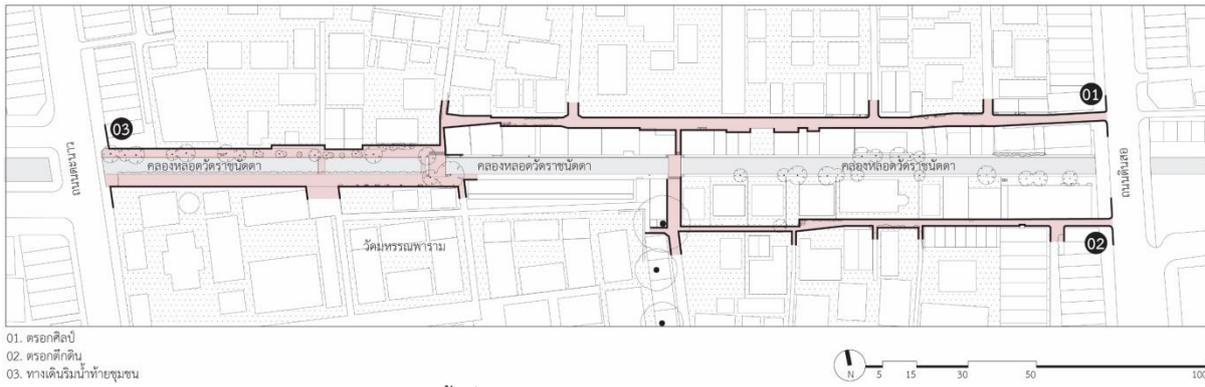
บทนำ

“ตรอก” หมายถึง ทางที่แยกจากถนนใหญ่และมีขนาดเล็กกว่าถนน (ราชบัณฑิตยสถาน 2546) มีลำดับศักดิ์เป็นถนนย่อย ทอดตัวยาวเข้าไปในสู่พื้นที่ทางด้านในสุดของชุมชน มักมีรูปร่างแคบแควไปมาตามสัณฐานพื้นที่คล้ายกับเขาวงกต (Davis Boontharm 2016) ตรอกในเชิงกายภาพมีลักษณะแคบ ยาว มีขนาดใกล้เคียงกับเขาวงกต ถูกโอบล้อมด้วยพื้นที่อยู่อาศัยและเปิดโล่ง มีกรอบทางกายภาพเด่นชัดแต่มีขอบเขตการใช้งานที่ไม่ชัดเจนนัก มีการผนวกความเป็นทางสัญจรของชุมชนเข้ากับพื้นที่กิจกรรมอันหลากหลาย ทั้งการพบปะสังสรรค์ พักผ่อนหย่อนใจ ประกอบอาหาร ซักล้าง ตากผ้า ฯลฯ สามารถปรับเปลี่ยนไปได้ในแต่ละช่วงเวลา ตรอกเป็นพื้นที่ขนาดเล็กที่ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ทางสังคม ในลักษณะที่เป็นกระเปาะของกิจกรรมเกาะตัวเชื่อมกันเป็นแนวยาว นอกจากนี้ตรอกยังถูกใช้สำหรับเป็นทางลัดที่เชื่อมต่อกันเป็นโครงข่ายที่รู้จักเฉพาะผู้ใช้ภายในชุมชนเท่านั้น (ไชศรี ภักดิ์สุขเจริญ 2551) โดยชื่อของตรอกยังสามารถเป็นภาพสะท้อนประวัติศาสตร์ของถิ่นได้เป็นอย่างดี เช่น ตรอกข้าวสาร ตรอกหม้อ ตรอกยาฉุน เป็นต้น คุณลักษณะของตรอกสามารถพบได้ในหลายประเทศแถบภูมิภาคเอเชีย เช่น ฮูตง (*hutong*) ในประเทศจีน (Tang and Long 2018) โรจิ (*roji*) ในประเทศญี่ปุ่น (Imai 2018) และกัมปง (*kampung*) ในประเทศอินโดนีเซีย (Sawira and Rahman 2018) โดยยังคงพบเห็นวัฒนธรรมการใช้ตรอกได้ตามเขตเมืองเก่าหรือย่านอนุรักษ์

จากการทบทวนวรรณกรรมทำให้พบว่า การศึกษาการอยู่อาศัยทางสังคมและพื้นที่ทางกายภาพของตรอกในแนวคิดของสังคมวัฒนธรรมไทยนั้นยังมีไม่มากนัก (ไชศรี ภักดิ์สุขเจริญ 2551 ; กนกวรรณ หิรัญรัตน์ 2547 ; ดำเนิน เตชะใหม่ 2552) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมิติของคนหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ คนคั่นถิ่นและคนไม่คั่นถิ่น การวิจัยนี้จึงเป็นการต่อยอดการศึกษา “ตรอก” ในฐานะพื้นที่การอยู่อาศัยทางสังคมของชุมชนในเขตเมืองเก่า โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะวิเคราะห์มิติการอยู่อาศัยของชุมชน จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนการใช้สอยที่ว่างและองค์ประกอบทางกายภาพของตรอก เพื่อค้นหาคุณลักษณะและความหมายแห่งถิ่นอันมีคั่นเป็นนัยยะสำคัญ

กรณีศึกษาชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดินเขตพระนครกรุงเทพมหานคร

ชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดินเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในบริบทชุมชนเมืองเก่า ตั้งอยู่บริเวณแขวงเสาชิงช้าและแขวงบวรนิเวศวิหาร เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ขนานกับคลองหลอดวัดราชนันทดา กายภาพของชุมชนตรอกศิลป์ - ตรอกตึกดินประกอบด้วยบ้านไม้สองชั้นที่ตั้งเรียงกันเป็นแถวยาวเข้าไปตามแนวคลอง ถูกโอบล้อมไปด้วยตึกแถวและอาคารสาธารณะริมถนน (ปิยะพันธ์ ร่ำรวยและราศี บุรุษรัตนพันธุ์ 2547) ทำหน้าที่เสมือนเป็นขอบเขตทางกายภาพที่ปิดล้อมระหว่างพื้นที่ด้านในและด้านนอกของชุมชน ซึ่งส่งผลให้การขยายตัวเชิงพื้นที่ภายในชุมชนมีความเป็นไปได้ยากนัก เมื่อพื้นที่มีข้อจำกัดประกอบกับความเข้มข้นในการอยู่อาศัยสูง พื้นที่สาธารณะภายในชุมชนโดยเฉพาะตรอกจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในการเป็นพื้นที่รองรับชีวิต ทั้งในวิถีชีวิตประจำวัน สู่การรวมกลุ่มทางสังคมอย่างเข้มข้นในเทศกาลงานชีวิต โดยขอบเขตในการวิจัยนี้จะให้ความสำคัญกับตรอกหลักภายในชุมชนซึ่งประกอบด้วย 3 ส่วน คือ ตรอกศิลป์ ตรอกตึกดิน และทางเดินริมน้ำท้ายชุมชน

ภาพ 1 ขอบเขตพื้นที่การศึกษาตรอกบรีเวณชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดิน
(ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

กรอบแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาคุณลักษณะและความหมายของตรอก กรณีศึกษาชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดินนั้นได้อาศัยหลักมโนทัศน์ ทฤษฎีทางจิตวิทยาสถาปัตยกรรม และการอยู่อาศัยสถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นการศึกษาข้อมูลแบบเชิงลึกในการเปิดประเด็นสู่ ความเข้าใจในชีวิตและสภาพแวดล้อมที่มนุษย์อาศัยอยู่ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การอยู่อาศัย คือ สถานการณ์การดำรงอยู่ของมนุษย์และสภาพแวดล้อม ซึ่งเกี่ยวข้องกับบริบทต่าง ๆ ทั้งทางบริบท ทางสังคมวัฒนธรรม ตลอดจนกาลเทศะ ตามทัศนะของ (Norberg-Schulz 1984) การอยู่อาศัยสามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ระดับ คือ การอยู่อาศัยระดับธรรมชาติ การอยู่อาศัยระดับสังคม การอยู่อาศัยระดับสาธารณะ และการอยู่อาศัยระดับส่วนบุคคล ซึ่งตรอกนับได้ว่าเป็นพื้นที่การอยู่อาศัยระดับสังคม (collective dwelling) เป็นศูนย์รวม “ชีวิต” หรือกิจกรรมเมือง อันเกิดจากการทำงานร่วมกันใน 3 องค์ประกอบ (Norberg-Schulz 1971) กล่าวคือ เมื่อศูนย์กลางหรือที่ (center) ทำงาน สอดประสานกับ ทิศ+ทาง (direction and path) จะก่อให้เกิดเป็น ย่าน (domain) เป็นโครงสร้างหรือแบบแผนของที่ว่างอัน ส่งผลให้เมืองมีคุณลักษณะและความหมายที่มีความพิเศษ (Lynch 2008 ; ทิพย์สุตา ปทุมานนท์ 2549)

มนุษย์ ถือเป็นหัวใจของพื้นที่รองรับชีวิต ซึ่งล้วนแล้วมักจะขึ้นอยู่กับระดับประสบการณ์ตรงที่เขาประสบกับพื้นที่นั้น ๆ ยิ่งมีความเข้มข้นมาก การรับรู้ความเป็นตัวตนแห่งถิ่นจะยิ่งมีความชัดเจนขึ้นเท่านั้น (Relph 1986 ; ทิพย์สุตา ปทุมานนท์ 2553) ดังนั้น ในความเป็น “ผู้คนที่คุ้นทาง” และ “ผู้ไม่คุ้นที่คุ้นทาง” ย่อมส่งผลต่อคุณลักษณะและความหมายอันเกิดจากความคุ้นเคยที่แตกต่างกัน

แบบแผนการใช้สอยที่ว่าง (proxemics) คือ การสังเกตการณ์ซึ่งสัมพันธ์กับทฤษฎีที่ว่าด้วยการใช้สอยที่ว่างของ มนุษย์ ในฐานะภาพสะท้อนวัฒนธรรมในระดับที่เล็กที่สุด (micro-cultural level) และในฐานะที่ฉายภาพปรากฏแห่งชีวิตที่ อยู่อาศัยในระดับเข้มข้น ซึ่งจะมีความแตกต่างกันไปในแต่ละสังคมวัฒนธรรม โดย (Hall 1966) ได้แบ่งการใช้สอยที่ว่างออกเป็น 3 ลักษณะ คือ ที่ว่างแบบถาวร (fixed-feature space) ที่ว่างแบบกึ่งถาวร (semifixed-feature space) ที่ว่างแบบไม่เป็นทางการหรือที่ว่างไม่ประจำที่ (informal space)

ระเบียบวิธีการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่เน้นการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาภาคเอกสารและการเก็บข้อมูล ภาคสนามเป็นหลัก โดยมีรายละเอียดวิธีการศึกษาดังต่อไปนี้

1. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางกายภาพและการใช้สอยที่ว่างภายในตรอก จากการทำแผนที่แสดงการใช้สอย

ที่ว่างของตรอกอย่างเข้มข้น (activity mapping) ผ่านมิติของผู้ใช้ตรอกหรือ “ผู้คนที่คุ้นทาง¹” และ “ผู้ไม่คุ้นที่คุ้นทาง²” โดยแบ่งกิจกรรมการใช้สอยที่ว่างของตรอกออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

- การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะของ “ทางแห่งชีวิต” (path of life) จากการศึกษาการเคลื่อนไหวหรือการเดินทางที่เกิดขึ้นบนตรอก ทั้งการเคลื่อนผ่านพื้นที่ (move through) และเคลื่อนสู่พื้นที่ (move to) ของผู้ใช้ตรอก โดยการสะกดรอย (movement tracking) (ฎานและเบร์กิตเต 2561)
 - การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะของ “ที่แห่งชีวิต” (place of life) จากการศึกษาการครอบครองที่ว่างในลักษณะที่หยุดนิ่ง โดยการถ่ายภาพชั่วขณะ (static snapshot)
2. วิเคราะห์แบบแผนการใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะ “พื้นที่รองรับชีวิต” จากการศึกษาการซ้อนทับแผนที่การใช้สอยที่ว่างทั้งในฐานะทางแห่งชีวิตและที่แห่งชีวิต โดยคัดเลือกพื้นที่ที่มีการใช้สอยอย่างเข้มข้นออกมาอภิปราย ประกอบด้วย 2 ประเด็น คือ พื้นที่รองรับชีวิตบริเวณจุดตัดของระบบทาง (nodes) และพื้นที่รองรับชีวิตบริเวณจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่อยู่อาศัยและตรอก (transition spaces)
 3. สรุปคุณลักษณะและความหมายของตรอก ในฐานะ “ทางแห่งชีวิต” และ “ที่แห่งชีวิต”

ผลการศึกษา

การศึกษาระหว่างมิติทางกายภาพและการใช้สอยที่ว่างภายในตรอก แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะของ “ทางแห่งชีวิต” และการใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะของ “ที่แห่งชีวิต” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะ “ทางแห่งชีวิต”

ทางแห่งชีวิต คือ การศึกษากิจกรรมการสัญจร (movement activity) บนตรอกทั้งในรูปแบบการเคลื่อนสู่พื้นที่ (move to) และการเคลื่อนผ่านพื้นที่ (move through) สู่แผนผังรูปแบบวิธีการเลือกเส้นทางของผู้ใช้ตรอกและกิจกรรมที่เกิดขึ้นระหว่างทาง ทั้งการหยุด การพูดคุยและการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างทาง การอภิปรายในส่วนต่อไปนี้จะให้ความสำคัญกับมิติ “ชีวิต” หรือกิจกรรมที่เกิดขึ้นระหว่างทางเป็นหลัก โดยจะแสดงผ่านแผนผังความสัมพันธ์ระหว่างความเข้มข้นของกิจกรรมที่เกิดขึ้นระหว่างทางตลอดทั้งวัน

¹ คนคุ้นที่คุ้นทางหรือคนคุ้นถิ่น คือผู้ที่เป็นเจ้าของถิ่นหรือมีความเป็นเจ้าของต่อพื้นที่ (sense of belonging) มีความรัก ความผูกพันกับถิ่นที่อยู่อาศัย ทั้งในบริบทของคนดั้งเดิมที่อยู่อาศัยในพื้นที่หรือผู้ที่ย้ายเข้ามาอยู่ในถิ่นใหม่

² คนไม่คุ้นที่คุ้นทางหรือคนไม่คุ้นถิ่น คือผู้ที่ไม่ได้เป็นเจ้าของถิ่นหากแต่อยู่ในฐานะของ “แขกผู้มาเยือนถิ่น” กล่าวอีกนัยหนึ่งคือกลุ่มคนนอกพื้นที่ ทั้งในบริบทของคนออกขาประจำและคนนอกขาจร

1.1. การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะทางแห่งชีวิตของ “คนคั่นที่คั่นทาง”

รูปแบบการใช้สอยที่ว่างของตรอกที่รองรับกิจกรรมการเคลื่อนไหวของคนคั่นถิ่น คือ การใช้ตรอกเป็นพื้นที่สำหรับเชื่อมโยงระหว่างบ้าน (center of life) ไปยังพื้นที่เป้าหมายแห่งชีวิต กล่าวคือ เป็นพื้นที่สำหรับเชื่อมตัวเรากับโลกเอาไว้ด้วยกันในทางกลับกันก็เชื่อมโลกเข้าสู่บ้าน เมื่อเข้าสู่สภาพแวดล้อมที่คุ้นเคยตรอกจึงทำหน้าที่เสมือนเป็นพื้นที่แห่งการปฏิสนธิ การเดินทางของคนคั่นถิ่นมีความพิเศษตรงที่จะไม่เป็นการเดินแบบเส้นตรงเพื่อเข้าที่พักอาศัยแต่ก็จะเป็นการเดินทางแบบใช้เวลาและมีจุดหยุดปฏิสัมพันธ์ ทั้งแบบใช้เวลาสั้นๆ เช่น การแวะพูดคุย สอบถามสารทุกข์สุกดิบ แลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูล และแบบใช้เวลานานๆ เช่น การนั่งพูดคุย การนั่งรับประทานอาหารร่วมกัน เป็นต้น

การใช้สอยที่ว่างบนตรอกศิลปะจะเป็นกิจกรรมที่ก่อตัวขึ้นตามแนวยาวของตรอกอย่างกระจายในลักษณะที่เป็นกระเปาะที่เชื่อมต่อกัน การปฏิสัมพันธ์แบบใช้เวลาสั้นๆจะมีความเข้มข้นเป็นพิเศษที่บริเวณจุดตัดโดยเฉพาะในบริเวณที่โอบล้อมด้วยพื้นที่อยู่อาศัย และการปฏิสัมพันธ์แบบใช้เวลานานๆมักจะเกิดขึ้นที่บริเวณจุดเปลี่ยนผ่านที่พักอาศัยและตรอกโดยมักจะเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายในระหว่างคนคั่นถิ่นด้วยกันเองเพียงเท่านั้น

การใช้สอยที่ว่างบนตรอกตึกดินจะเกิดจุดกิจกรรมระหว่างทางอย่างเข้มข้นในช่วงครึ่งแรกของตรอกเมื่อนับจากทางเข้าจากถนนดินสอ มักจะเป็นกิจกรรมทั้งการหยุดยืนแบบชั่วคราวและการนั่งใช้พื้นที่อย่างมีปฏิสัมพันธ์ ซึ่งมีความน่าสนใจว่าช่วงครึ่งหลังของตรอกแทบจะไม่เกิดจุดหยุดหรือทำกิจกรรมระหว่างทาง

การใช้สอยที่ว่างบริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชนนับได้ว่าเป็นพื้นที่ที่ไม่ค่อยมีคนในชุมชนเดินผ่านมากนัก กิจกรรมมักจะเกิดขึ้นบริเวณหน้าบ้านและจุดที่มีการครอบครองพื้นที่คนในอยู่

ภาพ 3 กิจกรรมบนทางแห่งชีวิตของคั่นที่คั่นทางในตรอกศิลปะ
(ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

ภาพ 4 กิจกรรมบนทางแห่งชีวิตของคั่นที่คั่นทางในตรอกตึกดิน
(ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

โดยสรุป การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะทางแห่งชีวิตของ “คนคั่นที่คั่นทาง” มีความแตกต่างในการใช้สอยพื้นที่ระหว่างตรอกศิลปะ ตรอกตึกดิน และทางเดินริมน้ำท้ายชุมชนอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือตรอกศิลปะมีขนาดของตรอกใหญ่ที่สุดและมีเส้นทางยาวที่สุด ลักษณะการเกิดกิจกรรมจะเป็นลักษณะจุดบนทางที่เชื่อมโยงต่อกันเป็นกระเปาะกิจกรรมที่สามารถมองเห็นและเชื่อมต่อกันได้ ในขณะที่ตรอกตึกดินมีความกว้างของตรอกที่น้อยกว่าและเส้นทางเดินเข้าสู่ชุมชนที่สั้นกว่า ความเข้มข้นของกิจกรรมจะเกิดขึ้นที่บริเวณช่วงครึ่งแรกของตรอกเพียงเท่านั้น และพื้นที่ทางเดินริมน้ำท้ายชุมชนเป็นพื้นที่ที่มีระยะการมองเห็นสูงที่สุดแต่มีความเชื่อมโยงกับพื้นที่อยู่อาศัยน้อยที่สุด เป็นพื้นที่ที่มีการเดินผ่านและเกิดกิจกรรมระหว่างทางโดยคนคั่นที่คั่นทางที่ค่อนข้างน้อย

1.2. การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะทางแห่งชีวิตของ “คนไม่คุ้นที่คุ้นทาง”

รูปแบบการใช้สอยที่ว่างของตรอกที่รองรับกิจกรรมการเคลื่อนไหวของแขกผู้มาเยือนหรือคนไม่คุ้นถิ่น จะเป็นเหมือนการเริ่มต้นการเดินทางเข้าสู่บริบทใหม่ จากโลกภายนอกเข้าสู่ชุมชน สามารถจำแนกกิจกรรมที่เกิดขึ้นใน 2 ลักษณะ คือ กิจกรรมระหว่างทางที่ใช้เวลาน้อย เช่น การหยุดมอง ถ่ายรูป หยุดพูดคุยกันเองภายในกลุ่ม และกิจกรรมระหว่างทางที่ใช้เวลานาน เช่น การจับกลุ่มนั่งพูดคุย การล้อมวงกินอาหาร และการนอน

มีความน่าสนใจ คือ การใช้สอยที่ว่างของคนกลุ่มนี้มักเกิดกิจกรรมที่ใช้เวลาน้อยบนพื้นที่ตรอกศิลปะและตรอกตึกดิน ซึ่งจะแตกต่างบริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชน ที่จะมีกิจกรรมการใช้สอยที่ว่างโดยคนไม่คุ้นที่คุ้นทางอย่างเด่นชัด ซึ่งมักมีเข้าสู่พื้นที่เพื่อจุดประสงค์ในการพักผ่อนหย่อนใจ เช่น นั่งเล่น นอน จับกลุ่มทางสังคม เป็นต้น

โดยสรุป การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะทางแห่งชีวิตของ “คนไม่คุ้นที่คุ้นทาง” จะมีการใช้สอยที่ว่างอย่างแตกต่างกันกับกลุ่มคนคุ้นที่คุ้นทาง คือ กิจกรรมแบบใช้ระยะเวลาสั้นมักเกิดขึ้นบริเวณตามจุดตัดหรือพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพ โดยจะปรากฏชัดและเข้มข้นที่สุดที่บริเวณพื้นที่ริมน้ำท้ายชุมชน ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่การอยู่อาศัยที่ค่อนข้างน้อย

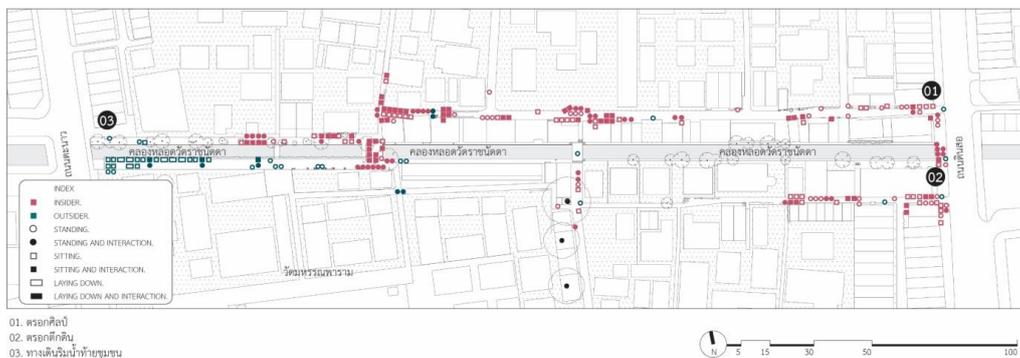
ภาพ 5 กิจกรรมบนทางแห่งชีวิตของไม่คุ้นที่คุ้นทางบริเวณทางเดินริมน้ำ (ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

ภาพ 6 กิจกรรมการจับกลุ่มของไม่คุ้นที่คุ้นทางบริเวณทางเดินริมน้ำ (ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

2. การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะ “ที่แห่งชีวิต”

ที่แห่งชีวิต คือ ศึกษากิจกรรมของการครอบครองพื้นที่ของผู้ใช้งานตรอก (static activity) จะใช้วิธีการทำแผนที่บันทึกการใช้สอยที่ว่างของตรอก ด้วยการจัดภาพชั่วขณะ เพื่อบันทึกความเข้มข้นของกิจกรรมที่เกิดขึ้นบนตำแหน่งแห่งที่ของตรอกในตลอดทั้งวัน

ภาพ 7 แผนที่แสดงการใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะ “ที่แห่งชีวิต” บริเวณตรอกศิลปะ ตรอกตึกดิน และบริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชน (ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

2.1. การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะที่แห่งชีวิตของ “คนคู้ที่คู้ทาง”

รูปแบบการใช้สอยที่ว่างของตรอกที่รองรับกิจกรรมการครอบครองพื้นที่ของคนคู้ถิ่นจะมีความเข้มข้นและปรากฏชัดในการใช้สอยที่ว่างบนตรอกศิลปะและตรอกตึกดิน จะมีลักษณะเป็นพื้นที่ทางสังคมขนาดเล็กที่เป็นกระเปาะ ใน 2 ลักษณะ คือ จุดตัดของระบบทางโดยเฉพาะบริเวณที่มีการโอบล้อมไปด้วยพื้นที่อยู่อาศัย โดยจะมีการสลับเปลี่ยนหมุนเวียนการใช้สอย เช่น การล้อมวงทานอาหาร การทำกิน รวมไปถึงการจัดเทศกาลงานฉลอง และพื้นที่เปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่อยู่อาศัยและตรอก มักพบในลักษณะ แคร่ ชาน บันได สำหรับทำกิจกรรมดำรงชีวิตเฉพาะคนสนิทเท่านั้น

การใช้สอยที่ว่างบริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชนจะมีการครอบครองที่ว่างทางสังคมขนาดเล็กของคนคู้ที่คู้ทางที่บริเวณใกล้กับพื้นที่อาศัยที่สุด โดยมักใช้ในวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันออกไป เช่น เป็นพื้นที่ทำกิน เป็นพื้นที่หย่อนใจ เป็นต้น ซึ่งมีลักษณะพิเศษคือการเป็นพื้นที่ “ร่วม” ทำให้บริเวณนี้เกิดการใช้อย่างหลากหลายและปรับเปลี่ยนได้ตลอดเวลา

โดยสรุป คนคู้ที่คู้ทางจะมีรูปแบบการครอบครองที่ว่างใน 2 ขนาด คือ การครอบครองที่ว่างทางสังคมขนาดเล็กและการครอบครองที่ว่างทางสังคมขนาดใหญ่ ภายใต้ชุมชนเดียวกันแต่พื้นที่กายภาพและการปิดล้อมโดยการอยู่อาศัยต่างกัน จึงส่งผลให้ลักษณะการครอบครองที่ว่างและการใช้งานมีความแตกต่างกัน พื้นที่บริเวณตรอกศิลปะและตรอกตึกดินเป็นพื้นที่ที่มีการปิดล้อมด้วยพื้นที่ของการอยู่อาศัยของคนในชุมชน การใช้ที่ว่างจึงมีความสัมพันธ์กับการอยู่เป็นประเด็นสำคัญ ในขณะที่บริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชนจะเป็นพื้นที่ที่มีการปิดล้อมด้วยพื้นที่อยู่อาศัยค่อนข้างน้อย จึงส่งผลให้เกิดการครอบครองที่ว่างเป็น “พื้นที่ทำกิน” และ “พื้นที่พักผ่อน” ที่มีการสลับเปลี่ยนหมุนเวียนไปตามช่วงของเวลาเป็นประเด็นสำคัญ

ภาพ 8 กิจกรรมการครอบครองพื้นที่บริเวณตรอกศิลปะในช่วงเทศกาล (ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

ภาพ 9 กิจกรรมการครอบครองพื้นที่บริเวณตรอกตึกดินในช่วงเทศกาล (ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

2.2. การใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะที่แห่งชีวิตของ “คนไม่คู้ที่คู้ทาง”

การใช้สอยที่ว่างของตรอกที่รองรับกิจกรรมการครอบครองพื้นที่ของคนไม่คู้ที่คู้ทาง จะมีการครอบครองพื้นที่บริเวณที่เป็นจุดตัด โดยเฉพาะบริเวณที่มีความเป็นสาธารณะสูงและมีความโอบล้อมโดยพื้นที่อาศัยที่ค่อนข้างน้อย มีจุดประสงค์การใช้สอยที่ว่างเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจและการเลี้ยงชีพเพียงเท่านั้น (ภาพ 5 - 6) ซึ่งปรากฏชัดในพื้นที่บริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชน มีความน่าสนใจในการครอบครองพื้นที่ของคนไม่คู้ที่คู้ทาง คือ ในบริเวณตรอกศิลปะและตรอกตึกดินจะมีการครอบครองพื้นที่บนตรอกในปริมาณที่ไม่มากนัก ซึ่งมักมีการใช้สอยที่ว่างโดยใช้เวลาอย่างสั้น ๆ เพียงเท่านั้น

อภิปรายผลการศึกษา

จากการศึกษาความเข้มข้นของกิจกรรมที่เกิดขึ้นบนตรอกในฐานะ “ทางแห่งชีวิต” และ “ที่แห่งชีวิต” สำหรับคนคู้ที่คู้ทางและคนไม่คู้ที่คู้ทางในหัวข้อที่ผ่านมา ในส่วนนี้จะเป็นการอภิปรายผลการศึกษาตรอกในฐานะ “พื้นที่รองรับชีวิต”

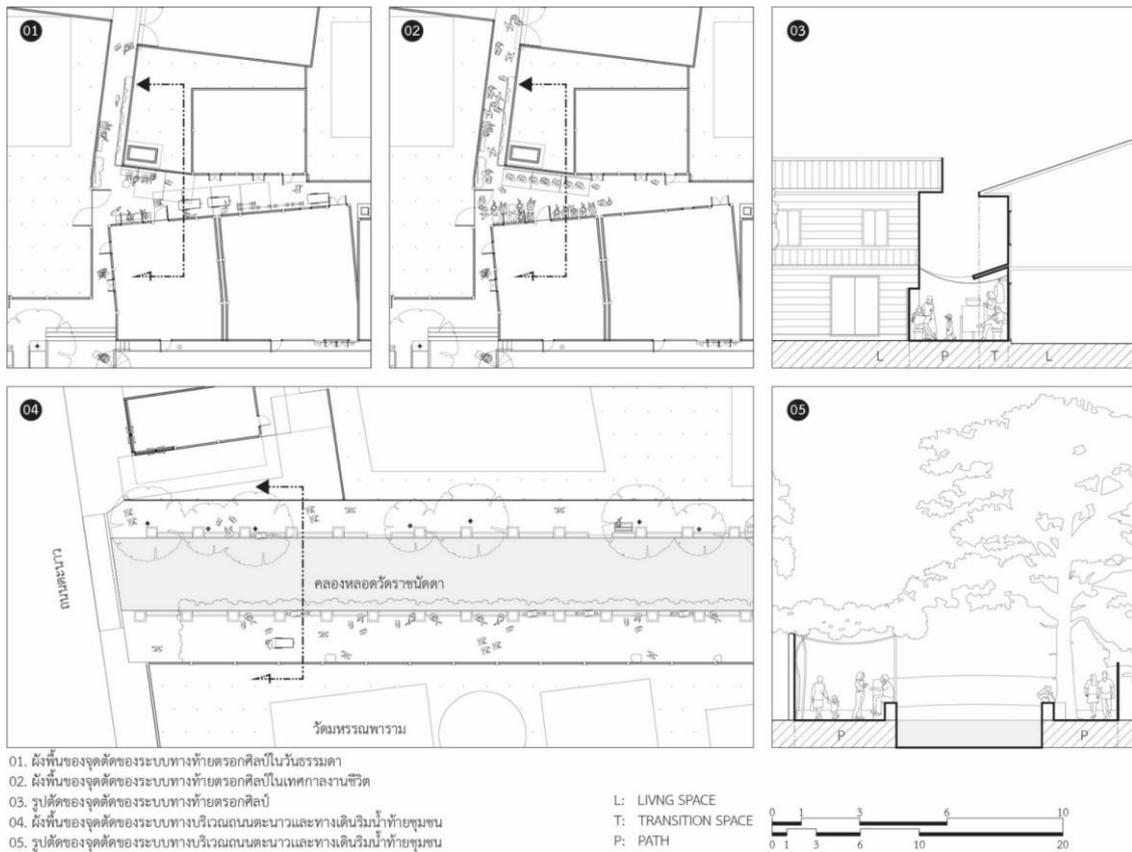
ผ่านการศึกษาแบบแผนการใช้สอยที่ว่างของตรอกใน 2 ประเด็น คือ บริเวณจุดตัดของระบบทางและบริเวณจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่อาศัยและตรอก โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ภาพ 10 แผนที่แสดงตำแหน่ง “พื้นที่รองรับชีวิต” จากการซ้อนทับแผนที่แสดงการใช้สอยที่ว่างของตรอกในฐานะ “ทางแห่งชีวิต” และ “ที่แห่งชีวิต”
(ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

1. พื้นที่รองรับชีวิตบริเวณจุดตัดของระบบทาง

การอภิปรายผลพื้นที่รองรับชีวิตบริเวณจุดตัดของระบบทาง จะเป็นการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างจุดตัดของระบบทางภายในชุมชนบริเวณท้ายชุมชนตรอกศิลป์ และตรอกภายในชุมชนบริเวณทางเดินริมน้ำท้ายชุมชน ซึ่งความแตกต่างในเชิงกายภาพของพื้นที่ ผู้ใช้งาน และรูปแบบวิธีการใช้งาน

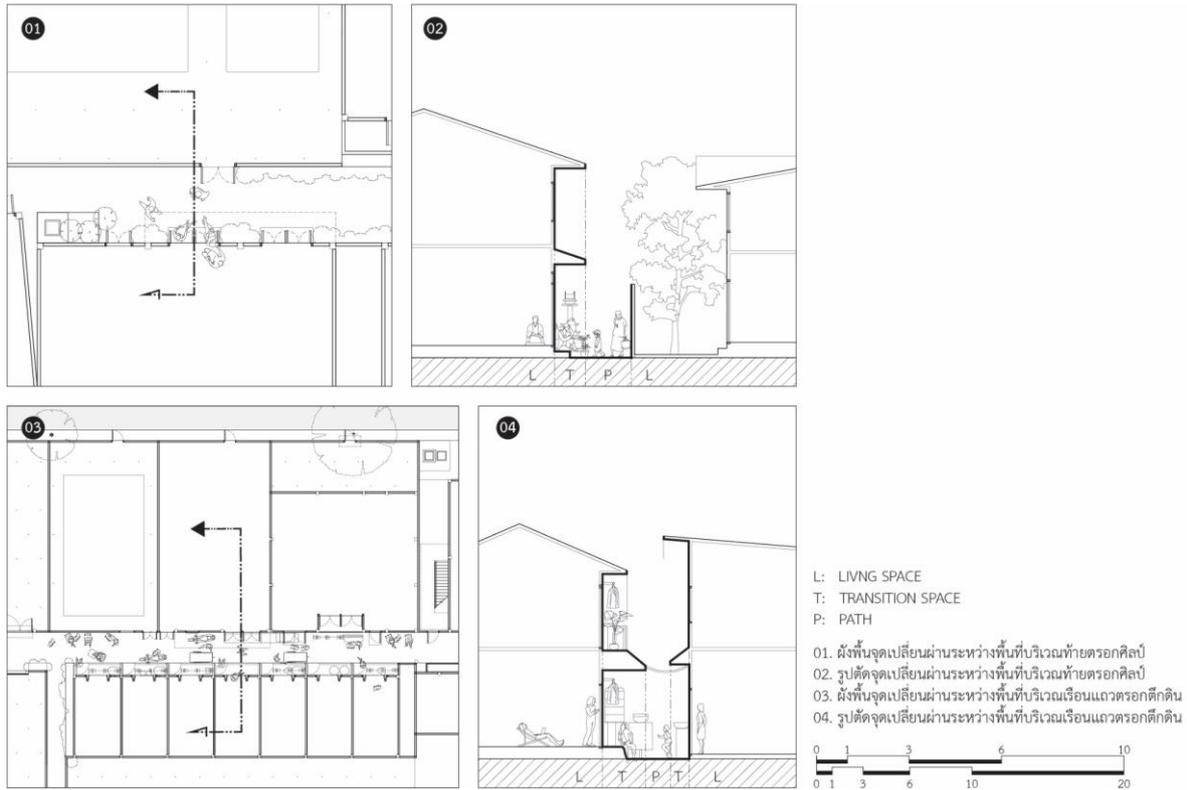
ภาพ 11 พื้นที่รองรับชีวิตของตรอกบริเวณจุดตัดของระบบทางทั้งจุดตัดภายในชุมชนและจุดตัดระหว่างภายในและภายนอกชุมชน
(ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

- จุดตัดของระบบทางภายในชุมชนบริเวณท้ายชุมชนตรอกศิลป์ ในเชิงกายภาพตรอกมีลักษณะแคบแล้วค่อย ๆ ฝายออกบริเวณด้านในสุดของทางแยก ส่วนที่แคบที่สุดมีขนาด 1.5 เมตร และส่วนที่กว้างที่สุดมีขนาด 4 เมตร รายล้อมด้วยพื้นที่อยู่อาศัยหรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าผนังของตรอกมีค่าเท่ากับเป็นผนังของบ้าน จึงทำให้พื้นที่ตรอกมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับพื้นที่อยู่อาศัย นอกจากนี้ยังมีองค์ประกอบของหลังคาที่ยื่นยาวเข้ามาปกคลุมพื้นที่ของตรอกจึงทำให้ตรอกมีความคลุมเครือของขอบเขตระหว่างพื้นที่พักอาศัยและตรอก เมื่อเป็นดังนี้จึงเกิดพื้นที่ที่เชื่อมโยงกับการอยู่ ในลักษณะการลามออกมาจากการใช้สอยภายใน (private space) เสมือนเป็น “ห้องนั่งเล่น” ของชุมชนที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ เมื่อมีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้นจึงก่อเกิดเป็นพื้นที่ทางสังคมขึ้นและสะท้อนออกในเทศกาลงานชีวิต (collective space) (ภาพ 8)
- จุดตัดของถนนและตรอกภายในชุมชนบริเวณทางเดิมริมน้ำท้ายชุมชน ในเชิงกายภาพพื้นที่ส่วนนี้ประกอบด้วยทางเดินริมน้ำ 2 เส้นทางที่ขนานกับคลองหลอดวัดราชันดดา กรอบพื้นที่คือกำแพงวัดและบ้านมีอาณาบริเวณปิดทึบ ไม่มีประตูที่สามารถเข้าถึงได้โดยตรง จึงทำให้พื้นที่ดังกล่าวนี้ไม่สัมพันธ์กับพื้นที่อยู่อาศัย อย่างไรก็ตามกิจกรรมที่เกิดขึ้นโดยคนไม่คุ้นที่คุ้นทางมักเกิดขึ้นที่บริเวณส่วนที่ติดคลอง เนื่องจากมีองค์ประกอบของเขื่อนริมคลองก่อตัวขนานกับทางริมน้ำรองรับการนั่ง และมีระนาบเหนือศีรษะที่เป็นต้นไม้เป็นไม้เลื้อยให้ร่มเงาตลอดทาง ภายใต้กายภาพที่คล้ายกันของทางเดินทั้งสองฝั่ง ทางเดินทางทิศใต้จะเป็นทางที่มีการครอบครองพื้นที่โดยกลุ่มคนนอกที่ไม่คุ้นถิ่นที่สูงกว่าและใช้ระยะเวลาานานกว่า เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวได้รับร่มเงาตลอดวัน (ภาพ 5)

โดยสรุป บริเวณจุดตัดในชุมชนเป็นพื้นที่ที่มีกายภาพโอบล้อมและมีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับพื้นที่อยู่อาศัยซึ่งสามารถเข้าถึงตรอกได้โดยตรง ประกอบกับมีความกำกวมในเชิงขอบเขตของตรอกและพื้นที่อยู่อาศัย จึงทำให้การใช้สอยที่ว่างเป็นเสมือนเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของที่อยู่อาศัยและมีการใช้สอยที่ว่างโดยคนคุ้นที่คุ้นทางอย่างเข้มข้น ในทางกลับกันบริเวณจุดตัดของถนนและตรอกภายในชุมชนบริเวณทางเดิมริมน้ำท้ายชุมชน มีกายภาพที่เปิดโล่งกว่าภายในชุมชน ทว่าไม่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่อยู่อาศัย จึงมักถูกรครอบครองโดยคนไม่คุ้นถิ่นโดยเฉพาะพื้นที่ที่มีองค์ประกอบรองรับการนั่งและร่มเงา

2. พื้นที่รองรับชีวิตบริเวณจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่

ในการอภิปรายผลพื้นที่รองรับชีวิตบริเวณจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่ จะเป็นการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างจุดเปลี่ยนผ่านพื้นที่อยู่อาศัยและตรอกแบบเดี่ยว (household scale) และจุดเปลี่ยนผ่านพื้นที่อยู่อาศัยและตรอกแบบกลุ่ม (cluster scale) ซึ่งมีความแตกต่างกันใน ขนาด การปิดล้อม และความเข้มข้นของการอยู่อาศัย

ภาพ 12 พื้นที่รองรับชีวิตของตรอกบริเวณจุดเปลี่ยนผ่านระหว่างภายในและภายนอกทั้งในรูปแบบเดี่ยวและแบบกลุ่ม
(ที่มา: ผู้วิจัย 2561)

- จุดเปลี่ยนผ่านพื้นที่อยู่อาศัยและตรอกแบบเดี่ยว (household scale) ตรอกในบริเวณนี้มีความกว้าง 2.5 เมตร ถูกขนาบข้างด้วยพื้นที่อยู่อาศัยสามารถเข้าถึงตรอกได้โดยตรง มีองค์ประกอบของหลังคาที่ยื่นยาวเข้ามาปกคลุมพื้นที่ของตรอก การใช้สอยที่ว่างจึงมีลักษณะประสานกันเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่อยู่อาศัย ซึ่งสะท้อนออกมาในองค์ประกอบของพื้นที่เปลี่ยนผ่าน เช่น การจัดส่วนหย่อมขนาดเล็ก หรือ การใช้พื้นที่บริเวณประตูหน้าบ้านเป็นพื้นที่ทางสังคมขนาดเล็ก เป็นต้น (ภาพ 3)
- จุดเปลี่ยนผ่านพื้นที่อยู่อาศัยและตรอกแบบกลุ่ม (cluster scale) ตรอกในบริเวณนี้มีความกว้าง 2 เมตร กรอบทางกายภาพของตรอกประกอบด้วยอาคารเรือนแถวไม้สองชั้นจำนวนติดกัน 7 คูหา มีระเบียงขนาดเล็กที่เชื่อมต่อกันตามแนวยาว และบ้านเดี่ยวสองชั้นมีชั้นล่างเปิดเป็นร้านค้า ผังตรอกมีค่าเท่ากับผังของบ้านที่มีความถี่ของการอยู่อาศัยสูง ระบายเหนือศีรษะมีการยื่นของหลังคาเข้ามาปกคลุมพื้นที่ของตรอก ทำให้ตรอกในส่วนนี้มีการผสมพื้นที่เปลี่ยนผ่านบนกายภาพของทาง นอกจากนี้ยังปรากฏองค์ประกอบรองรับชีวิต เช่น การชิงช้าไปเป็นหลังคาตรอก ทำให้องค์ประกอบของทางในส่วนนี้ประกอบไปด้วย พื้น+ฝา+ผ้า เสมือนเป็นห้องโถงกลางร่วมกันของชุมชน (ภาพ 4)

โดยสรุป จุดเปลี่ยนผ่านพื้นที่อยู่อาศัยและตรอกแบบเดี่ยว (household scale) และจุดเปลี่ยนผ่านพื้นที่อยู่อาศัยและตรอกแบบกลุ่ม (cluster scale) จะมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างการอยู่อาศัย โดยการขยายพื้นที่ทางด้านในออกมาสู่พื้นที่ทางด้านนอก เมื่อเป็นดังนี้ ชีวิตของคนคนที่คุ้นทางจึงมีการใช้สอยอย่างผสมผสานกันอย่างแยกไม่ออก ก่อเกิดเป็นพื้นที่ปฏิสัมพันธ์ขนาดเล็กของชุมชนอย่างไม่มีพิธีรีตอง

บทสรุป

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางกายภาพและการใช้สอยที่ว่างภายในตรอกในชุมชนตรอกศิลป์ - ตรอกตึกดิน ชี้ให้เห็นถึงประเด็นความแตกต่างของคุณลักษณะและความหมายที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใช้งานตรอกและสภาพแวดล้อมทางกายภาพ

“ตรอกในฐานะของทางแห่งชีวิต” คนคั่นที่คั่นทางจะใช้ตรอกในการสัญจรเพื่อเชื่อมโยงระหว่างโลกภายนอกและเข้าสู่บ้าน เมื่อผ่านบริบทที่มีความคุ้นเคยตรอกจึงมีหน้าที่ในการเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการพบปะสังสรรค์อย่างไม่เป็นพิธีรีตองและโยงโยความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในชุมชนเข้าสู่กัน พฤติกรรมการสัญจรจึงมีลักษณะเป็นจุดกิจกรรมขนาดเล็กที่เชื่อมต่อกันในแนวยาวอย่างเด่นชัด ซึ่งมักจะเกิดขึ้นในบริเวณที่มีการโอบล้อมด้วยการอยู่อาศัยสูงหรือภายในชุมชน ในขณะที่คนไม่คุ้นชินจะใช้ตรอกในการสัญจรทั้งการเข้าสู่พื้นที่และการเคลื่อนผ่านพื้นที่ กิจกรรมที่เกิดขึ้นระหว่างการสัญจรจึงมักจะมีการหยุดเพื่ออ้างอิงตามตำแหน่งที่มีความแตกต่างทางกายภาพหรือมีระยะในการมองเห็นสูง เช่น จุดตัดและอาคารสำคัญ เป็นต้น

“ตรอกในฐานะของที่แห่งชีวิต” คนคั่นที่คั่นทางจะใช้ตรอกในการเป็นพื้นที่รองรับกิจกรรมการดำรงชีวิตและกิจกรรมทางสังคมอย่างควบคู่กัน ซึ่งมักจะเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดที่บริเวณตำแหน่งจุดตัดของระบบทางและตำแหน่งพื้นที่ที่เปลี่ยนผ่านระหว่างพื้นที่อาศัยและตรอก ลักษณะกิจกรรมการครอบครองที่ว่างนั้นจะมีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ซึ่งล้วนแล้วถูกกำหนดโดยความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่อยู่อาศัยและการใช้สอยที่ว่างบนตรอกเป็นประเด็นสำคัญ ในทางตรงกันข้ามคนไม่คุ้นชินที่คั่นทางใช้ตรอกในบริเวณที่ไม่มีกรปิดล้อมโดยการอยู่อาศัยและมีความเป็นสาธารณะสูง

“ตรอกในฐานะพื้นที่รองรับชีวิต” จะมีลักษณะการใช้พื้นที่ทางสังคมขนาดเล็กเป็นกระเปาะของกิจกรรมที่ซ่อนตัวอยู่ตามรายทาง ซึ่งมักเกิดจากความกำกวมในเชิงขอบเขตระหว่างพื้นที่ของตรอกและพื้นที่อาศัย หรือเป็นบริเวณพื้นที่เปลี่ยนผ่าน (transition space) มักจะมีองค์ประกอบเชิงพื้นที่ที่เอื้อให้เกิดการหยุดหรือการมีปฏิสัมพันธ์ เช่น ชาน ระเบียง ชั้นบันได หรือการยกระดับพื้น รวมถึงองค์ประกอบที่สามารถปรับเปลี่ยนได้ เช่น แก้ว ไม้ไผ่ เป็นต้น ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวนี้ถือเป็นคุณสมบัติของตรอกที่สำคัญในการให้ตรอกในชุมชนตรอกศิลป์-ตรอกตึกดินมีการใช้สอยอย่างมีชีวิตชีวา

บรรณานุกรม

- Davisi Boontharm. "Mapping the Lived Experiences of Bangkok's Soi." *Journal of Public Space* 1 (2016): 43-52.
- Hall, E. T. *The Hidden Dimension*. New York: Doubleday, 1966.
- Imai, H. *Tokyo Roji: The Diversity and Versatility of Alleys in a City in Transition*. New York: Routledge, 2018.
- Lynch, K. *The Image of the City*. Cambridge: The MIT Press, 2008.
- Norberg-Schulz, C. *The Concept of Dwelling : On the Way to Figurative Architecture*. New York : Rizzoli, 1984.
- . *Existence, Space & Architecture*. London: Studio Vista, 1971.
- Relph, E. *Place and Placelessness*. London: Pion, 1986.
- Sawira, S. and T. Rahman. "An Observation on the Quality of Interfaces in order to Understand the Complexity and Coherence of Informal Settlement: A Study on Tamansari Kampung in Bandung." *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* 158 (2018): 1-14.

Tang, J. and Long, Y. "Measuring Visual Quality of Street Space and Its Temporal Variation: Methodology and Its Application in the Hutong Area in Beijing." *Landscape and Urban Planning* 191 (November 2019): 1-18.

กนกวรรณ หิรัญรัตน์. **"เอกลักษณ์และความหมายเรื่องถิ่นในย่านชุมชนคลองโอ่งอ่าง-สะพานหัน."** วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

ไชศรี ภัคดีสุขเจริญ. "พื้นที่ว่างสาธารณะขนาดเล็ก: พื้นที่ทางสังคมของชุมชนไทย." **การประชุมวิชาการด้านการวางแผนภาคและเมือง ครั้งที่ 2** คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.

ญาน, เกทล์และเบิร์กิตเต, สวาร์. **วิธีเรียนรู้ชีวิตสาธารณะ: How to Study Public Life.** แปลโดย ศรีสุเมธ ฤทธิไพโรจน์. กรุงเทพฯ: ลายเส้น, 2561.

ดำเนิน เตจ๊ะใหม่. **"การใช้สอยที่ว่างในตลาด: กรณีศึกษาตลาดตรอกหม้อ แขวงวัดราชบพิธ กรุงเทพฯ."** วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

ทิพย์สุดา ปทุมานนท์. **จิตวิทยาสถาปัตยกรรม มนุษย์ปฏิสัมพันธ์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.

———. **จิตวิทยาสถาปัตยกรรมสวัสดิ.** กรุงเทพฯ: บริษัท ลายเส้นพับบลิชซิง, 2549.

ปิยะพันธ์ ร่ำรวยและราศี บุรุษรัตนพันธุ์. **แผนที่ชุมชนกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: กองอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2547.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542.** กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์, 2546.